

A'jiniyaz atındag'ı No'kis ma'mleketlik
pedagogikalıq institutı

M.A.Embergenova

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde seplikli konstruktsiyalardıń sinonimiyası

NO'KIS
«QARAQALPAQSTAN»
2006

Jumısta ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi seplikli konstruktsiyalardıń o'z-ara sinonim bolıp keliwi, olardıń sebepleri tirkewishli ha'm tirkewishsiz seplikli konstruktsiyalar arasındag'ı sinonimiya kubılısı ha'r ta'repeleme so'z etilgen. Ol ha'zirgi qaraqalpaq tilinıń grammatikalıq qurılısın u'yreniw, onıń rawajlanıw bag'darların ko'rsetiw, so'z qollanıwda grammatikalıq formalardan orınlı paydalanıw, a'debiy tilde stilistikalıq tarmaqlardı belgilew ushın paydasın tiygizedi .

Kitap ilimiy xızmetlerge, aspirant ha'm doktorantlarg'a, magistr ha'm studentlerge, litsey, kolledj, mektep mug'allimlerine, sonday-aq gazeta, jurnal xızmetkerlerine, jurnalistlerge arnalg'an.

Juwaplı redaktor:

Filologiya ilimlerinin' doktorı M.Kudaybergenov.

Pikir bildiriwshiler:

Filologiya ilimlerinin' kandidatu, dotsent İ.Seytnazarova

Filologiya ilimlerinin' kandidatu Z.Tilewova

4702270000

E ————— Б – 2006

M-357 (06)

JSBN – 5 – 8272 – 1835 – 9

«Qaraqalpaqstan» baspası. 742000. No'kis qalası, Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

A'jiniyaz atındag'ı NMPI kishi baspaxanasında basılğ'an. 2006 j.

Buyırtpa № 0063. Nusqası – 250 dana. Formatı 60x84.

Bahası sha'rtnama boyınsha.

742005, No'kis qalası, A.Dosnazarov ko'shesi, 104. Reestr № 11-0927

© «Qaraqalpaqstan» – 2006

Kirisiw

So'ylewshi belgili bir pikirdi, mazmundı bildiriw ushın birdey yamasa o'z-ara jaqın ma'nige iye bolg'an leksikalıq til qurallarının' kerekisin tan'lap qollanadı. Bunday til quralları o'z-ara semantikalıq qatnasta boladı. Ma'nileri bir-birine jaqın yamasa sa'ykes til quralları arasındag'ı qatnas sinonimiyalıq qatnas dep ataladı.

Sinonimiya-stilistikada en' baslı ma'sele bolıp esaplanadı, sebebi tildi paydalanıwda ondag'ı til quralların tan'law mu'mkinshiligi sinonimler arqalı iske asadı. Ha'r qıylı jag'daylarda pikirdi da'l ha'm anıq bayanlaw tildi rawajlandıradı ha'm jetilistiredi. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili de usınday ha'r qıylı sinonimiyalıq qurallarg'a bay til.

Sinonimiya tek leksikalıq qurallar, yag'nıy so'zler arasında g'ana emes, al sonday-aq tildin' basqa tarawlarına da (frazeologiya, so'z jasalıwı, grammatika) ta'n qubılıs. Ma'selen, **qas qaqqansha -demnin' arasında** frazeologiyalıq so'z dizbekleri, **oqıwshılardıń birewi-oqıwshılardan birewi** dizbeklerindegi seplik formaları bir-birine ma'nileri boyınsha jaqın, sonlıqtan da olar o'z-ara sinonim boladı.

Leksikadag'ı sinonimiya da, grammatikadag'ı sinonimiya da tildin' tutas sinonimiyalıq sistemasının' ha'r qıylı tarawları bolıp esaplanadı.

Sinonim degende ko'pshilik izertlewshiler til birliklerinin' bir-birin almastıra alıw uqıplıg'ın tu'sinedi, al ayırım izertlewshiler tek ma'nileri bir-birine jaqın bolg'an til birliklerin sinonim dep qaraydı.

O'z-ara almastıra alıw uqıplıg'ı degende, birinshiden, sinonimlik qatnastag'ı so'zlerdin' ma'nisi boyınsha bir-birin almastırıwı, ekinshiden, birdey kontekstlerde bir so'zdin' ekinshi so'zdin' ornına qollanıla alıw mu'mkinshiligi tu'siniledi. Usı eki faktor sinonimlerdi anıqlawdag'ı tiykarg'ı kriteriy bolıp esaplanadı.

Sinonimler a'dette bir predmetti, belgini, is-ha'reketti ha'r ta'repleme atap, bir-biri menen jakınlasadı, biraq olar bir-birinen o'zlerinin' ma'nilik ren'kleri ha'm stilistikalıq boyawları menen o'zgeshelenedi. Misalı, **do'gerek-a'tirap, sulıw-go'zzal, baqırıw-keyiw, adam-insan** ha'm t.b. Bul so'zler ma'nisi boyınsha qansha jaqın bolg'anı menen olardıń qollanıwında ma'nilik ren'kler baslı rol atqaradı, sonlıqtan da olar ha'mme waqıtta bir-birin almastıra bermeydi. Misalı: **sulıw etip jaz**, biraq **go'zzal etip jaz** dep ayılmaydı. Usıg'an baylanışlı sinonimlerdin' tilde qollanıwında olardıń tiykarg'ı eki funktsiyası ko'rsetiledi: 1. Differentsiatsiya xızmeti-bildiriletug'ın tu'siniktin' ren'klerin ko'rsetiw ushın tiykarg'ı xızmet. Bul xızmeti arqalı sinonimler bir-birinen ha'r qıylı ren'kler menen ajıralıp turadı. 2. Ten'lik xızmeti- stilistikalıq maqsette bir aytqandı qaytalamaw, bir so'zdi ekinshi so'z arqalı tu'sindiriw ushın¹ xızmet etedi. Demek, sinonimlerdi anıqlawda olardag'ı ulıwmalıq (o'z ara ten'lik, o'z ara bir-birin almastırıw uqıplıg'ı) ha'm ayırmashılıq (differentsiatsiya) tiykarg'ı belgileri bolıp esaplanadı. Ulıwmalıq ha'm ayırmashılıq grammatikalıq sinonimlerdi ajratıwdın' da tiykarı boladı.

¹ Bragina A.A. Sinonimi v literaturnom yazıke. Moskva, 1896, 12 – bet.

Grammatikalıq sinonimler bir mazmundı ayırım so'z formaları, so'z dizbekleri, ga'pler menen bildiredi, biraq olar o'zlerinin' du'zilisi ha'm sog'an baylanıslı grammatikalıq ma'nileri boyınsha bir-birinen o'zgeshe boladı.

Seplik-en' joqarg'ı grammatikalıq abstraktsiyanın' kategoriyası. Ha'r qanday atlıq o'zinin' semantikasınan g'a'rezsiz altı sepliktin' birewinde turıp, basqa so'zler menen grammatikalıq baylanısqa tu'sedi, yag'nıy seplik ga'ptegi so'zlerdi baylanıstırıwshı kategoriya. Sonlıqtan da tu'rkiy tilleri boyınsha da'slepki grammatikalarda seplik kategoriyası sintaksiste alıp qaralg'an.

Seplik-atlıktın' ga'ptegi basqa so'zlerge ha'r qıylı sintaksislik qatnasların bildiredi. Ol birinshi gezekte, nominativlik sıpatqa iye: o'zinin' basqaratug'ın so'zleri menen dizbeklesip predmettin' basqa predmetler menen ha'reket, hal - jag'day menen qatnasın bildiredi; ekinshiden, sintaksislik sıpatqa iye: tildegi so'zlerdin' dizbeklesiw nızamlılıqlarına sa'ykes so'z formaları arasındag'ı baylanıstın' tu'rin ko'rsetedi. Ma'selen: **kitaptın', kitapqa, kitaptan** so'zleri bir - birinen stilistikalıq baylanısı ha'm grammatikalıq ma'nisi boyınsha g'ana o'zgeshelenedi: **kitaptın' beti, kitapqa kızıg'ıw, kitaptan ko'shiriw** h.t.b.

Seplik ma'nisinin' sintaksislik xızmeti bir so'z formalarındag'ı morfologiyalıq qurallar arqalı an'latıladı, sonlıqtan da seplik so'z o'zgertiwshı morfologiyalıq kategoriya bolıp esaplanadı.

Basqa tillerdegi sıyaqlı, qaraqalpaq tilindegi seplikler de erte waqıt-larda qa'lipesken ha'm tildin' tariyxında aytarlıqtay o'zgerislerge ushıramay rawajlanıp kiyatırğ'an sistema. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde de burınnan qol-lanılıp kiyatırğan altı seplik (ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıg'ıs, orın) qollanıladı. Ha'r seplik o'zinin' ga'ptegi basqa so'zler menen baylanısıw ha'm ma'nilik o'zgesheliklerine iye.

Qaraqalpaq tilinin' son'g'ı waqıtlardag'ı funktsionallıq rawajlanıwına baylanıslı ondag'ı seplik kategoriyasında da ayırım o'zgerisler payda boldı. Bunday o'zgerisler, a'lbette, burınnan qa'liplesken seplik sistemasın o'zgertip jibermeydi, al tek olardıń ma'nilerine, qollanıw uqıplılıg'ına, jiyiligine ayırım o'zgerisler qosadı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin seplikleriindegi son'g'ı waqıtları ko'zge tu'-setug'ın o'zgeris bul olardıń ma'nisi ha'm funktsiyası jig'ınan bir-birine jaqınlasıwı, bir-birinin' ornına qollanıwı, yag'nıy o'z-ara sinonimlik qatnasqa tu'sip funktsionallıq orın almasıwı.

Sepliklerdin' sinonimiyası degende, a'lbette, olar ha'mme waqıtta bir-birin ma'nisi, xızmeti ha'm baylanısı boyınsha almasıra aladı, dep tu'sinbew kerek, olardag'ı sinonimlik qatnas ma'nilik jaqınlıg'ı boyınsha tek ayırım konteksterde ko'rinedi.

Sonlıqtan da ayırım izertlewshiler tu'rkiy tillerindegi sepliklerdin' bir-birin almasıwın, birinin' ornına ekinshisinin' qollanıwın siyrek qubılıs dep esaplaydı ha'm onıń sebebi tariyxıy rawajlanıwdag'ı ishki jag'daydın' o'zgesheliklerine, tiller arasındag'ı qatnasqa ha'm sepliklerde, semantikalıq jaqtan jaqın zonaların' bolıwına baylanıslı dep

ko'rsetedi.² Bizin'she, seplikler arasindag'ı sinonimiya ha'zirgi waqıtta o'nimli paydalanıladı ha'm onı biykarlawg'a bolmaydı.

Seplik formalarının' o'z-ara sinonim bolıp keliwi rus til bilimindegi,³ son'g'ı jılları ayırım tu'rkiy tillerinde de o'zine diqqat awdarıp kiyatır. Ma'selen: tu'rkmnen tilinin' son'g'ı shıqqan grammatikasında grammatikalıq ha'm lokal seplikler arasindag'ı, lokal sepliklerdin' o'zleri arasindag'ı qatnaslar arnawlı so'z etilip, onda tabıs ha'm orın, barıs ha'm shıg'ıs, orın ha'm shıg'ıs sepliklerinin' ma'nilik jaqtan jaqın bolıp, bir-birinin' ornına qollanılıw jag'dayları ko'rsetilgen.⁴ Tu'rkmnen tilindegi lokal seplikler arasindag'ı ma'nilik jaqınlıq M.Xamzaevtin' arnawlı izertlewinde de so'z etilgen.⁵ O'zbek tilindegi seplik formalarının' bir- birin almasıruw mu'mkinshilikleri İ.Ziyaevanın' arnawlı maqalasında⁶ ha'm M.İminovtin' kandidatlıq dissertatsiyasında⁷ arnawlı alıp izertlengen. Al, qaraqalpaq tilindegi sepliklerdegi sinonimiya qubılısı birinshi ret A.Bekbergenovtin' miynetlerinde so'z etiledi. Ol o'zinin' qaraqalpaq tilinin' stilistikası boyınsha miynetinde⁸ birinshi ret sepliklerdin' sinonimiyasına toqtap, onın' jeti tu'rin, seplik formaları menen tirkewishlerdin' sinonimi bolıp keliwindegi bes tu'rin ko'rsetti. Avtor qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısının' rawajlanıw ma'selelerine arnalg'an maqalasında⁹ sepliklerdegi sinonimiyanın' burın ko'rsetilgen jeti tu'rine toqtag'an, sonın' menen birge ol sepliklerdegi sinonimiyanın' sebeplerin de aytqan.

Al, akademiyalıq grammatika ushın arnap jazıl'g'an «atlıq» bo'liminde¹⁰ A.Bekbergenov ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' sepliklerindegi sinonimiyasının' segiz tu'rin mısallar menen da'lillep ko'rsetken. İлимпazdın' bul miynetleri qaraqalpaq tilindegi sepliklerdin' sinonimiyasın u'yreniw ushın baslama boldı. Seplik nominativlik sıpatqa iye bolıwı menen birge o'zinin' basqaratug'ın so'zleri arqalı predmetler ha'm basqa predmetler, ha'reketler arasindag'ı qatnaslardı sıpatlaydı. Ma'selen: **oqıw baslandı**-subekt ha'm ha'reket qatnası, **oqıwg'a keliw**-maqset ha'm ha'reket qatnası, **oqıwdı pitkeriw**-obekt ha'm ha'reket qatnası ha'm t. b. Sonın' menen birge sepliktin' ma'nisinde sintaksislik element te boladı, sebebi ol so'z formaları arasindag'ı baylanıstı sıpatlaydı.

² Peshokovskiy A.M. Printsipı i premii stilisticheskogo analiza v otsenke xudejstvennoy prozi. M., 1927, 9-bet

³ Axmanova O.S. Slovar lingvisticheskix terminov, M, 1966, 407-bet

⁴ Sherbak A.M. Osherki sravnitel'noy morfologii tyurkskix yazıkov (imya) L., 1977, 70-bet

⁵ Xamzaev M. Lokal dushimlar- Xamzaev M. Turkmen tilinin' morfologiyasının' ve sintaksisinin maseleleri. Ashgabad, 1969, 99-103-betler

⁶ Ziyaeva İ. Keleshek formalarining funktsional almoshuviga doir,- «uzbek tili va adabietı», 1966, № 3

⁷ İmenov İ. Funktsionalnaya zamena padejnix konstruksii v sovremennom uzbekskom literaturnom yazıke. AKD, Tashkent 1976.

⁸ Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin' stilistikası. No'kis, 1990, 49-50-betler

⁹ Bekbergenov A. Son'g'ı dawirlerde qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısının' rawajlanıwı.- Ha'zirgi qaraqalpaq tili rawajlanıwının' ayırım ma'seleri. No'kis, 1993, 70-71-betler

¹⁰ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası (so'z jasalıwı ha'm morfologiya). No'kis, 1994, 137-138-betler

Ma'selen: **oqıwg'a so'zi keldi, ketti, qızıg'adı** usag'an feyiller menen g'ana dizbeklesedi, al basqa feyiller menen (ma'selen: ko'riw, jatıw ha'm t. b.) dizbeklespeydi. Demek, seplikler ushın nominativlik ha'm sintaksislik elementlerdin' bolıwı sha'rt, sebebi haqıyqıy turmıstag'ı basqa qubılıslar menen baylanısqa ha'm qatnasqa tu'speytug'ın predmetler bolmaytug'ını sıyaqlı basqa so'z formaları menen qatnasta bolmaytug'ın atlıqtın' so'z formaları da joq.

Seplik predmet ha'm basqa qubılıslar arasındag'ı bir qıylı qatnastı bildirmeydi. Seplik ma'nileri arqalı bir-birinen o'zgeshelenetug'ın so'z formaları o'z-ara leksikalıq ma'nisi boyınsha parıqlanbaydı. Ma'selen: **u'yge, u'yden** so'zleri tek sintaksislik baylanısları boyınsha g'ana bir-birinen o'zgeshelenedi, biraq basqa ma'nilik o'zgesheligi joq. Sonlıqtan da seplik kategoriyası morfologiyalıq so'z o'zgeriw kategoriyası bolıp esaplanadı. O'z aldında morfologiyalıq so'z o'zgeriw kategoriyası bolıp esaplanadı. O'z aldında bo'lek turg'anda seplik forması hesh qanday konkret qatnastı an'lata almaydı. Ha'r bir sepliktin' affiksi onın' basqa so'zler menen baylanısın ko'rsetedi. Qaraqalpaq tilindegi atlıq o'zinin' semantikasınin' neni bildiriwine qaramastan ko'rsetilgen altı sepliktin' birewinin' formasında turadı (ataw sepligi nol forma dep esaplanadı). Qaraqalpaq tili boyınsha 40-50- jıllardag'ı miynetlerde ha'm sabaqlıqlarda altı seplikke qosa jetinshi seplik ko'mekshi sepligi berilip keldi. Onın' jalg'awları sıpatında **penen, benen, menen** ko'mekshi so'zleri ko'rsetilip, so'z benen qosılıp jazıldı. Mısalı: **adam menen, ko'z benen, tas penen** h.t.b. Bul jag'day qazaq tili grammatikasınin' ta'sirinen bolg'an dep qarawg'a boladı, sebebi qazaq tilinde, haqıyqatında da, jetinshi ko'mekles sepligi bar ha'm ol o'zinin' affikslerine (jalg'awlarına iye.) Mısalı: **adammen, ko'zben, taspen**. Al, qaraqalpaq tilinde onday affiksler joq, olardıń xızmetin' **penen, benen, menen** tirkewishleri atqaradı.

Qazaq tilinde **men, ben, pen** ko'mekshi morfema xızmetin atqaradı, al qaraqalpaq tilinde **menen, benen, penen** o'z aldına qollanılatug'ın so'z, bo'lek so'z shaqabı, ko'mekshi so'z, ol seplik affiksi bola almaydı. Sonlıqtan da 60-jıllardan baslap qaraqalpaq tilinin' grammatikasınan ko'mekles sepligi alıp taslandı. Biraq qaraqalpaq tili boyınsha qa'niyge ayırım izertlewshilerdin' 70- jıllardag'ı miynetlerinde elege deyin qaraqalpaq tilinde jeti seplik bar dep ko'rsetilgen.¹¹

Basqa tu'rkiy tillerdegi sıyaqlı, qaraqalpaq tilindegi seplikler o'zinin' ma'nisine ha'm atqaratug'ın tiykarg'ı sintaksislik xızmetlerine qaray grammatikalıq ha'm ken'islik seplikleri bolıp ekige bo'linedi.¹² Grammatikalıq seplikler to'mendegi qatnaslardı bildiredi: ataw sepligi-baslawısh xızmetin iyelik sepligi iyelewdi, menshiklewdi bildirip anıqlawısh xızmetin, tabıs sepligi tikkeley obekti bildirip tuwra tolıqlawısh xızmetlerin atqaradı. Ken'islik seplikleri to'mendegi ma'nilerde qollanıladı: Barıs sepligi is-ha'rekettin' keyingi punktın yamasa bag'darın shıg'ıs sepligi is-ha'rekettin' shıg'ıw

¹¹ Nurmuxanova A'. Tu'rkiy tillerinin' salıstırmalı grammatikası. Alma atı, 1971, 61-bet

¹² Dmitreev N.K. Grammatika bashkirskogo yazıka. M-L., 1948 61-bet, Sevortyan E.V. Kategoriya padeja- İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurskix yazıkov, II, morfologiya, M., 1956, 43-bet

punktin, al orin sepligi statikalıq is-ha'reketi onın' ornın ko'rsetedi. İzertlewshiler (N.K.Dmitriev, E.V.Sevortyan) sepliklerdin' bunday bo'liniwin sha'rtli dep esaplaydı. Sebebi tildin' tariyxıy rawajlanıwında seplikler de o'zlerinin' da'slepki ma'nileri menen birge jan'a ma'nilerge de iye bolıp o'zlerinin' semantikasın ken'eytken. Mısalı: barıs sepligi ha'zirgi wakıtta ken'islik sepligi sıpatında da, grammatikalıq seplik sıpatında da qollanıladı. Usınday o'zgerislerdin' na'tiyjesinde ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi seplikler ha'r qıylı so'z dizbeklerinde o'zlerin basqarıwshı so'zlerge beyimlesip geyde ma'nilik jaqtan o'z-ara jaqın, sinonim bolıp keledi bunday sinonimiya tek belgili bir so'z dizbeklerine, konstruktsiyalarda, kontekstlerde ju'zege keledi ha'm ha'r qıylı boladı. Bul jumısta ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi seplik formaların' belgili bir konstruktsiyalarda ma'nileri boyınsha jaqın bolıp, bir-birinin' xızmetinde kollanılw jag'dayların bunday jag'daylarda olardag'ı uqsaslıq ha'm ayırmashılıqlardı anıqlawg'a ha'r bir sepliktin' sinonimlik qatnasqa tu'siw mu'mkinshiliklerin ha'm sebeplerin ashıp ko'rsetiwge ha'm sinonimlik qatnastag'ı sepliklerdin' a'debiy tilde qollanıwıdag'ı stilistikalıq o'zgesheliklerin anıqlawg'a arnalg'an.

Jumısta jazıwda o'zinin' bahalı ma'sla'ha'tlerin bergen marhum ilimiy basshı filologiya ilimlerinin' kandidatı, dotsent A. Bekbergenovtın' topırag'ı torqa bolsın deymiz. Jumısta baspag'a tayarlawda bergen ja'rdemi ha'm redaktorlıq xızmeti ushın filologiya ilimlerinin' doktorı M. Xudaybergenovqa, pikir bildiriwshiler: Filologiya iliminin' kandidatı, dotsent İ. Seytnazarova ha'm filologiya ilimlerinin' kandidatu Z. Tilewovalarg'a sheksiz minnetdarshılıq bildiremiz.

2. TIRKEWİSHLİ HA'M TIRKEWİSHSİZ SEPLİK KONSTRUKTSİYALARDI; SİNONİMİYASI

Tirkewishler ko'mekshi so'zlerdin' bir tu'ri sıpatında seplik affiksleri arqalı bildiriletug'ın ma'nilerdi anıqlap, o'zi dizbeklesip keletug'ın seplik formasındag'ı so'zdin' na'zik ma'nilik o'zgesheliklerin tolıqtırıp, sol so'zdin' ga'ptegi basqa so'zlerge ha'r qıylı qatnasların ko'rsetiw ushın xızmet etedi. Ayırım jag'daylarda seplik affiksleri arqalı bildiriliw mu'mkinshiligi bolmag'an sintaksislik qatnaslar usı tirkewishler arqalı bildiriledi.¹³ Qaraqalpaq tilinde, basqa tillerdegi sıyaqlı, tek ataw, barıs ha'm shıg'ıs seplikleri tirkewishler menen qollanıladı. Biraq qaraqalpaq tili boyınsha ilimiy grammatikalarda, ha'ttegi keyingi waqıtta shıqqan mektep sabaqlarında da tabıs sepligi de tirkewishler menen qollanıladı dep, onın' tirkewishleri sıpatında **jag'alap, boylap** so'zleri ko'rsetilgen:¹⁴ **Da'ryanı jag'alap qashıp otırdı. Asfalt joldı boylap.. ju'rdi.** Bizin'she, bul ko'rsetilgen so'zlerdi tirkewish qatarına jatqarıwg'a bolmaydı, sebebi olar

¹³ Ha'zirgi qaraqalpaq tili morfologiya. No'kis, 1981, 47-bet.

¹⁴ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası (so'z jasalıwı ha'm morfologiya). No'kis, 1994, 127-bet.

ele o'zlerinin' leksikalik ma'nilerin joytqan joq ha'm belgili bir sorawg'a juwap berip ga'p ag'zasi boladi: **qa'ytip qaship otirdi? (jag'alap), qa'ytip ju'rди (boylap)**. Olar tabis sepligindegi so'zlerdi basqaratug'in ma'nili feyillerden jasalg'an ha'm feyil formalari bolip qosimsha ha'reketi, tiykarg'i ha'reketin' sinin bildiredi. Sonliqtan da, qaraqalpaq tilinde tabis sepligi tikkeley obektti bildiredi ha'm ol ha'mme waqıtta tirkewishsiz qollaniladi.

Qaraqalpaq tilindegi tirkewishler bir seplikti basqarip qollaniladi. Tek **menen (benen, penen), ushın** tirkewishleri g'ana betlew almasıqları menen kelgende eki seplikte -ataw, iyelik sepliklerinde qollaniladi: **sen menen- senin' menen, men ushın- menin' ushın**. Bul formalardan iyelik sepligi formasi bir qansha o'nimlirek qollaniladi: **senin' menen, onın' menen** ha'm t.b Son' tirkewishi -g'an// -gen, -qan// -ken formalı feyiller menen dizbekleskende, geyde shıg'ıs sepliginin' affiksi tu'sirilip, ataw sepligi formasında da aytila beredi: **kelgennen son'- kelgen son', bolg'annan son'- bolg'an son'**. Biraq, bul formalar arasında ma'nilik ha'm stilistikalıq o'zgeshelikler seziledi.

Tirkewishli ha'm tirkeuishsiz seplik formalari ayırım jag'daylarda bir-birine jaqın ma'nilerdi, qatnaslardı bildiriwi mu'mkin. Bul jag'dayda olar arasında ma'nilik jaqınlıq bolıp, olardı sinonim sıpatında qarawg'a boladı.

A.N. Gvozdev orıs tilindegi predloglı ha'm predlogsız seplik formalarının' jaqınlıg'ının' seplik konstruktsiyalardıń sinonimikası¹⁵ dep qarag'an: *prinesti tovarishu- prinesti dlya tovarisha*. M.F.Palevskayanın' pikiri boyınsha, bunday formalardı morfologiyalıq sinonimler dep qarawg'a bolmaydı, sebebi olardıń ma'nileri tek so'z dizbegi quramında bir-birine jaqınlasadı, sonliqtan da olar sintaksislik sinonimler dep qaralıwı kerek.

Haqıyqatında da seplik formalari ko'pshilik jag'dayda tek belgili bir so'z dizbeklerinin' quramında g'ana sinonim bolıp bir- birin almastıra aladı. Sonliqtan olardı seplik formalarının' sinonimiyası degennen go're seplikli konstruktsiyalardıń sinonimiyası dep atag'an durısıraq boladı. Tirkewishler o'zlerinin' grammatikalıq xızmeti jag'ınan seplik affiksine bir qansha jaqın. Biraq tirkewishler dara turg'anda leksikalıq ma'nige iye bolmasa da o'zlerinin' jeke so'z tu'rinde qollanıwına qaray seplik affikslerinen qaraqalpaq tilindegi tirkewishlerden ajralıp turadı. Al, seplik affiksleri bolsa tirkewishlerdey jeke so'z tu'rinde qollanıw mu'mkinshiliklerinen pu'tkilley ayırılıp, seplik kategoriyasının' formalari sıpatında affikslik xızmetke o'tip ketken ayırımları basqa tu'rkiy tillerdegey, seplik affikslerinin' xızmetin atqarıp qollaniladi. Mısalı: **haqqında, tuwralı, jo'ninde, ushın** tirkewishleri tabis sepliginin' xızmetin atqarıp keliwi mu'mkin. Sonliqtan da bul formalar stilistikalıq o'zgesheliklerine qaray tilde tan'lap qollaniladi: **Jan'alıqlar haqqında ayttı-jan'alıqlardı ayttı. Onı bilimi ushın maqtadı. Onın' bilimin maktadı.**

¹⁵ Bekbergenov A. Son'g'ı da'wirlerde qaraqalpaq tili morfologiyalıq qurılısının' rawajlanıwı. Ha'zirgi qaraqalpaq tili rawajlanıwının' ayırım ma'seleleri, No'kis, 1993, 12-bet.

Tirkewishler da'slepki wakıtları ma'nili so'zler bolg'an biraq son'ınan o'zlerinin' leksikalıq ma'nilerin joytıp ha'r qıylı grammatikalıq xızmet atqaratug'ın ko'mekshi so'zge o'tip ketgen.¹⁶ Ha'zirgi waqıttag'ı tirkewishlerdin' ayırımları bolmasa, ko'pshiligi derlik dara turıp o'z aldına leksikalıq ma'nige iye bolmaydı. Ayırım tirkewishlerdin' leksikalıq ma'nileri atawishlar menen yamasa atawishlıq xızmettegi qollanılğ'an so'zler menen dizbeklesip kelgende g'ana ko'rinedi. Misalı: O'z perzentimdi o'z **su'tim menen** toyg'ıza almag'anım-mag'an qanday qorlıq (A.Bekimbetov). Hayal jaralmag'an **bolıw ushin** qul (İ.Yusupov). Bundag'ı tirkewishler o'z aldına turg'anda hesh qanday leksikalıq ma'ni an'latpaydı. Birinshi ga'pte **menen** tirkewishi so'zin basqarıp qural ma'nisin an'latadı, ekinshi ga'pte **ushın** tirkewishi **bolıw** so'zin basqarıp kelip, maqset ma'nisinde qollanılğ'an. Geyde ga'pti tirkewish penen aytqanda da, tirkewishsiz seplik formasında qolanılğ'anda da ma'nilik jaqtan jaqınlıq boladı. Ma'selen: ataw sepligindegi **haqqında, tuwralı** tirkewishlerinin' ma'nilerin geyde tabıs sepligi menen bildiriw mu'mkin, yag'nıy bul tirkewishler tabıs sepligi affiksleri xızmetin atqara aladı. Sonlıqtan da bul formalar ma'nilik jaqtan jaqın sinonim boladı, Misalı: Da'wletov usı so'ylesik u'stinde-aq ko'p **na'rseler tuwralı** kelisip alıwı mu'mkin edi (T.Qayıpbergenov). - Da'wletov usı so'ylesik u'stinde-aq ko'p **na'rselerdi** kelisip alıwı mu'mkin edi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi tirkewishlerdin' qollanılwı o'risinin' ken'eyiwi na'tiyjesinde olardın' tirkewishsiz seplik formaları menen sinonim bolıp keliwi mu'mkinshilikleri de arttı. Sonlıqtan da qaraqalpaq tilindegi tirkewishli seplikler menen tirkewishsiz seplikler menen tirkewishsiz seplikler arasındag'ı, sonday-aq tirkewishli seplikler menen sinonimiyalıq qubılıslardı izertlew u'iken qızıg'ıwshılıq tuwdıradı, sebebi olar arqalı ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' stilistikalıq (so'z tan'law, so'z qollanıw) mu'mkinshilikleri anıqlanadı.

2.1 TİRKEWİSHLİ ATAW SEPLİKLİ KONSTRUKTsİYaLAR MENEN BASQA SEPLİKLİ KONSTRUKTsİYaLARDI; SİNONİMİYASI

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tirkewishli ataw sepligindegi so'zlerdin' basqa seplik formaları menen sinonim bolıp keliwi birden ko'zge tu'serlik qubılıslardan biri. Ataw sepligi qaraqalpaq tilinde tirkewishler menen de, tirkewishlersiz de qollanıla beredi. Onın' tiykarg'ı tirkewishleri mınalar: **menen (benen, penen), haqqında, jo'ninde, tuwralı, jayında, arqalı, ushın, sayın, boyı, boyınsha, kibi, yan'lı, sıyaqlı, sebepli, ishinde, qa'lbinde, tu'rinde, retinde** h t b. Ataw sepligindegi so'zler usı tirkewishlerdin' ayırımları menen qollanılp kelgende basqa qıya sepliklerdegi so'zler menen ma'nilik jaqtan jaqın bolıp keledi.

MENEN (BENEN, PENEN) TİRKEWİSHİNİ; BASQA SEPLİKLER MENEN SİNONİMİYASI

¹⁶ Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis, 1981, 71-bet.

Menen (benen, penen) tirkewishli ataw sepligindegi so'z to'mengi seplik formalari ornında qollanılıwı mu'mkin:

a) Baris sepligindegi so'z benen sinonim bolıp birgelikti bildiredi. misallar: Xan **ken'esgo'yi** menen oylastı (K.Sultanov).-Xan **ken'esgo'yine** oylastı. Diydilengen payı qolına tiyse **tuwısqanı menen** qasıq atpay irgege tıg'ılıp, tamag'ın teris qarap ishedı (T.Qayıpbergenov).-Diydilengen payı qolına tiyse **tuwısqanına** qasıq atpay irgege tıg'ılıp, tamag'ın teris qarap ishedı.**Qa'dirbergen menen** qosa u'sh-to'rt atlı jıynaladı. - **Qa'dirbergenge qosa** u'sh-to'rt atlı jıynaladı. Eshimbet nesip etgen bir **qız benen** qosılar (A.Bekimbetov).-Eshimbet nesip etken bir **qızg'a** qosılar.

b) Tabis sepligindegi so'z benen sinonim boladı: Mine usı sebepli ol rayonnan bir adam barıp **awıl menen** tanıstırsın degen pikirge de kelisim bermedi (T.Qayıpbergenov). - Mine usı sebepli ol rayonnan bir adam barıp **awıldı** tanıstırsın degen pikirge de kelisim bermedi.

v) Orın sepligindegi so'z benen ma'niles boladı: Bizin' **kelin menen, a'skerlerdin' hayalı menen** sizlerdin' ne haqın'ız bar? (K.Sultanov).-Bizin' **kelinde, a'skerlerdin' hayalında** sizlerdin' ne haqın'ız bar? Onı Anargu'lge uzatıp atırıp, tap qattı sharshap qalg'anday **keyip penen bug'an hayran bolıp qaradı** (U.Pirjanov).-Onı Anargu'lge uzatıp atırıp, tap qattı sharshap qalg'anday **keyipte bug'an hayran bolıp qaradı**. Azan menen nawqastın' u'stine kirgen ha'r bir adam **aldı menen** jatqan biytaptın' halın sorasadı (A. Bekimbetov).-Azanda nawqastın' u'stine kirgen ha'r bir adam **aldında** jatqan biytaptın' halın sorasadı. Anam **tu'ni menen** sergek jattı (G.Tursınov).- Anam **tu'nde** sergek jattı. Bunday sinonimlerde ma'nilik, stillik o'zgeshelikler boladı.

g) Shıg'ıs sepligindegi so'z benen sinonim boladı. Misallar: Olar awıldan shıqqansha **jol menen** ju'rse de, Shortanbay tog'ayına kirgennen keyin joldan shıg'ıp ketti (T. Qayıpbergenov).-Olar awıldan shıqqansha **joldan** ju'rse de, Shortanbay tog'ayına kirgennen keyin joldan shıg'ıp ketti. Ha'tte diywallarına qımbat tas qalatıp, onın' u'stine **altın-gu'mis penen o'rmek** salg'an (K.Sultanov).-Ha'tte diywallarına qımbat tas qalatıp, onın' u'stine **altın-gu'misten** o'rmek salg'an. A'llekim **pulemet penen** attı (N.Da'wqaraev).-A'llekim **pulementten** attı. So'ytıp Allanxor so'zde **ju'yrikligi menen** bayıg'an eken («Qaraqalpaq folkları»). So'ytıp Allanxor so'zde **ju'yrikliginen** bayıg'an eken. Mın' **esitken menen** bir ko'rgen abzal («Qaraqalpaq folkları»).-Mın' **esitkennnen** bir ko'rgen abzal. Usı keliwimde de Eshimbettin' **zorlawı menen** ju'da' qısınıp, qıynalıp keldim (A.Bekimbetov).-Usı keliwimde de Eshimbettin' **zorlawınan** ju'da' qısınıp, qıynalıp keldim. Bul misallardag'ı **menen** tirkewishinin' ma'nileri ha'r qıylı:Ol quradı (**pulemet penen, jol menen**),salıstırıwdı (**esitken menen**),sebeplik (**zorlawı menen**),qatnaslardı an'latadı.

2. UShIN TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI

Ataw sepliginde **ushın** tirkewishi menen qollanılǵ'an so'z to'mendegi seplik formaları menen sinonim boladı:

a) Baris sepligindegi so'z benen ma'niles bolıp maqsetti bildiredi. Mısalı: Qızıl bet a'n'gimesin shorta kesip **aytıw ushın** juwap soradı (T.Qayıpbergenov). - Qızıl bet a'n'gimesin shorta kesip **aytıwǵ'a** juwap soradı. Bul mekemede bolsa, **direktor ushın** arnawlı mashina joq eken (A.A'liev). - Bul mekemede bolsa, **direktorg'a** arnawlı mashina joq eken. Degen menen... ha'zirgi so'zdi qıpa saqlaw **Jıymurat ushın** ku'ta' naqolay ko'rindi (T.Qayıpbergenov). - Degen menen... ha'zirgi so'zdi qıpa saqlaw **Jıymuratqa** ku'ta' naqolay ko'rindi.

b) Tabıs sepligindegi so'z benen sinonim boladı. Mısalı: Begistin' u'lgisi boyınsha atlı **no'kerler ushın** birim-birim ko'zden o'tkeriw baslandı. Begistin' u'lgisi boyınsha atlı **no'kerlerdi** birim-birim ko'zden o'tkeriw baslandı.

3. BOYINSHA TİRKEWİSHİ MENEN BASQA SEPLİKLER SİNONİMİYASI.

a) Ataw sepliginin' boyınsha tirkewishi orınlıq qatnastı bildirip kel-gende orın sepligi forması menen sinonim boladı: **Jol boyınsha** ol meni zerikpesin dedi me... (T.Qayıpbergenov), - **Jol da** ol meni zerikpesin dedi me...

b) Al ataw sepliginin' bul tirkewishi geyde shıǵ'ıs sepligindegi so'zlerge sinonim bolıp ta keledi: Durısın aytayın, senin' qaraqalpaq a'debiyatı **pa'ni boyınsha** ha'zirgi bilimin' otlishno bahalawǵ'a ılayıq emes (A.A'liev) - Durısın aytayın, senin' qaraqalpaq a'debiyatı pa'ninen ha'zirgi bilimin' otlishno bahalawga ılayıq emes.

4. HAQQINDA, TUWRALI, JO'NİNDE TİRKEWİSHLERİ MENEN SEPLİKLER SİNONİMİYASI.

Ataw sepliginde **haqqında, tuwralı, jo'ninde** tirkewishleri menen qolla-nılǵ'an so'z to'mendegi seplik formaları menen ma'niles boladı.

a) Feyiller menen basqarılıp keligende bunday so'zler tabıs sepligindegi tuwra obektin' ornına qollanıladı. Mısalı: Mırjıq Aymurat qızılbettin' **aytqanları haqqında** so'yledi (T.Qayıpbergenov), - Mırjıq Aymurat qızılbettin' aytqanlarınan so'yledi. Rızamurat usı **ma'sele jo'ninde** ko'p oyladı (A.A'liev), - Rızamurat usı **ma'seleni** ko'p oyladı. Men de siz benen sol tuwralı **ma'sla'hetlesiw boyınsha** kelip otır edim. - Men de siz benen sol tuwralı **ma'sla'hetlesiwge** kelip otır edim.

Eger ataw sepligindegi bunday so'z awıspalı feyiller menen basqarılmay, basqa so'zlerge baylanışlı tikkeley obektı bildirse, onı tabıs sepligi menen almasıwǵ'a bolmaydı. Mısalı: Jigit **baslıǵ'ı haqqında** da jaqsı mag'lıwmat berdi. (A.A'liev) degen ga'pte baslıǵ'ı haqqında forması tikkeley obekt emes, al anıqlawısh funktsiyasında kelgen, al berdi feyilinin' obektı mag'lıwmat so'zi, sonlıqtan da **baslıǵ'ı haqqında** formasın baslıǵ'ın dep o'zgertiwge bolmaydı.

b) Geypara jag'dayda bul tirkewishler baris sepliginin' **bola** tirkewishine ma'nisi boyinsha jaqinlasadi. Misali: Onin' menen ekewimizdi gu'zdegi **qozg'alan'** haqqinda qazi iyshang'a shaqirtqan (A.Beyimbetov).- Onin' menen ekewimizdi **gu'zdegi qozg'alan'g'a bola** qazi iyshang'a shaqirtqan.

5. ARQALI TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI.

Ataw sepligindegi **arqali** tirkewishi shig'is sepligindegi so'z benen sinonim bolip belgili bir shig'iw ornin, derekti bildirip keledi. Misali: Parsha menen tek **telefon arqali** xabarlasip turdim (A.A'liev). -Parsha menen tek **telefonnan** xabarlasip turdim. Tan' ata u'sh ju'zlegen **du'tkish arqali** tu'tin ko'terildi (T.Qayıpbergenov). -Tan' ata u'sh ju'zlegen **du'tkishten** tu'tin ko'terildi. Qonaqlardin' u'stine kim kelip, kim ketip atirg'aninin' ha'mmesinin **Biybi arqali** bildi de otirdi (T.Qayıpbergenov).- Qonaqlardin' u'stine kim kelip, kim ketip atirg'aninin' ha'mmesin **Biybiden** bildi de otirdi. Oyaqqa **qala arqali** barıw kerek eken (A.A'liev). Oyaqqa **qaladan** barıw kerek eken.

6) SAYIN TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI

Sayın tirkewishi menen ataw sepliginde qollanıl'g'an so'z orın sepligindegi so'z benen ma'niles bolip waqıtlıq yamasa orınlı ma'nide keledi. Misali: Ha'r **adım sayın** adam o'lip atirg'anda da urlıq etpegen (T.Qayıpbergenov).-Ha'r **adımda** adam o'lip atirg'anda da urlıq etpegen. Espe qumnın' etegine kurke qurıp **ku'nde** erte turıp kesh jatıp awır miynet etti. Espe qumnın' etegine kurke qurıp **ku'n sayın** erte turıp kesh jatıp awır miynet etti. (A.Bekimbetov).

7) SEBEPLI TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI.

Sebepli, sebepten tirkewishleri sebeplik qatnastı bildiretug'ın bolg'anlıqtan ko'binese shig'is sepliginde usı ma'nide kelgen so'zge sinonim boladı. Misali: Ma'selen, sen jaqsı **oqıg'anın'** sebepli institutqa kirdin', sonın' o'zi baxıt. - Ma'selen, sen jaqsı **oqıg'anın'nan** institutqa kirdin', sonın' o'zi baxıt. (T.Qayıpbergenov).

8) BOYI TIRKEWISHI MENEN BASQA SEPLIKLER SINONIMIYASI.

Ataw sepligindegi **boyı** tirkewishi menen qollanıl'g'an so'z waqıtlıq ha'm orınlıq ma'nide orın sepligindegi so'z benen sinonim boladı.Misali: Azada kiyiminde sonsha go'zzal hayaldı **o'mirim boyı** ko'rmegenmen (T.Qayıpbergenov).-Azada kiyiminde sonsha go'zzal hayaldı **o'mirimde** ko'rmegenmen. **Tu'ni boyı** uyqım kelmeydi, tek qalg'ıyman (F.Seytnazarov). **Tu'nde** uyqım kelmeydi, tek qalg'ıyman. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde baris ha'm shig'is sepliklerinin' tirkewishi formalarınin' basqa qıya sepliklerdin' tirkewishsiz formalarına sinonim bolıp keliw jag'dayları ju'da' az ushırasadı.

Geypara izertlewshiler **adam haqqında, adam tuwralı, sabaqtan keyin-sabaqtan son', u'ye deyin-u'ye shekem, sabaqtan burın -sabaqtan aldın** formaların tirkewishli sepliklerdin' sinonimiyası dep qaraydı. Haqıyqatında, olay emes, sebebi so'zler tek bir seplikte turıp, olardin' **tek g'ana** tirkewishleri basqa. Sonlıqtan da bunday formalardı tirkewishlerdin' sinonimiyası dep qaraw kerek. Sinonim seplikler degende biz, ha'r qıylı sepliklerdegi so'zlerdin' grammatikalıq ma'nisi jag'ınan bir-birine jaqın bolıp keliwin tu'sinemiz. -Qalay, Eshimbetjannın' jorası qa'weterli emes pe,kelin?-dep molla **jol boyı** Sapargu'lden soradı (A.Bekimbetov). -Qalay, Eshimbetjannın' jorası qa'weterli emes pe, kelin?-dep molla **jolda** Sapargu'lden soradı.

9. MAQSETİNDE TİRKEWİSHİ MENEN BASQA SEPLİKLER SİNONİMİYASI.

Ataw sepliginin' **maqsetinde** tirkewishinin' ma'nisi barıs sepligi forması menen beriliwi mu'mkin. Mısalı: Ashıq ga'plerim ushın o'pkeleme,endigiden bılay qızımdı **oqıtıw maqsetinde** u'ye kelmey-aq g'oy (T.Qayıpbergenov.).-Ashıq ga'plerim ushın o'pkeleme,endigiden bılay qızımdı **oqıtıwg'a** u'ye kelmey-aq g'oy.

Qaraqalpaq tilinde barıs ha'm shıg'ıs seplikleri de tirkewishler menen qollanıladı. Bul tirkewishler de seplik affiksleri arqalı bildiriletug'ın ma'nilerdi anıqlap keledi, sonday-aq seplik affikslerine qarag'anda da o'zi dizbeklesip so'zdin' na'zik ma'nilik o'zgesheliklerin tolıqtırıw ushın xızmet etedi ha'm bir qansha da'l etip ko'rsetiw ushın qollanıladı. Salıstırın': **u'yine ketti- u'yine qaray ketti, jas waqtınan biledi- jas waqtınan beri biledi (berli, bermag'an)** biledi. Bunday formalardı o'z-ara sinonim dep karawg'a bolmaydı, sebebi olar sepliktin' ha'r qıylı ko'rınisi. Qaraqalpaq tilinde **taman, jaqın** tirkewishleri menen qollanılg'an waqıtlıq ma'nidegi barıs sepligi forması geyde orın sepligi menen sinonim bolıp keledi. Mısalı: Qızıl qum arasında a'pten ıssılıq **tu'ske taman** ko'teriledi. (F.Seytnazarov).- Qızıl qum arasında a'pten ıssılıq **tu'ste** ko'teriledi. Sol jatıstan **keshke taman** g'ana o'zine keldi. (T.Qayıpbergenov). Sol jatıstan **keshte** g'ana o'zine keldi. **Ku'n batarg'a taman** bir militsioner menen eki jigit keldi (Sh.Seytov).- **Ku'n batarda** bir militsioner menen eki jigit keldi. Bul mısallardag'ı barıs sepligi wakıttı shama menen ko'rsetse, orın sepligi forması onı anıq bildiredi.

2.TİRKEWİSHLİ SEPLİKLERDİ; O'Z-ARA SİNONİMİYASI.

Basqa tu'rkiy tillerindegi sıyaqlı, qaraqalpaq tilinde de tek u'sh seplik tirkewishler menen qollanıladı: ataw, barıs ha'm shıg'ıs seplikleri.**Ataw sepligi** menen qollanılatug'ın tikewishler tiykarınan qurallıq, maqsetlik, sebeplik ha'm uqsashlıq qatnaslardı bildiredi. Olardin' ayrımları betlew almasıqları menen qollanılg'anda ataw ha'm iyelik sepliklerin basqarıp keledi: **sen ushın- senin' ushın, ol ushın- onın' ushın. Al, menen tirkewishi iyelik** sepliginde almasıqlar menen qollanıladı: **menin' menen, senin' menen, onın' menen** (a'debiy tilde olar ataw sepligi formasında **men, menen, sen menen, ol menen bolıp o'nimli ayılmaydı**). **Barıs sepliginin'** tirkewishleri ken'isliktegi bag'ıtlıq waqıtlıq, sınılıq h. t. b. qatnaslardı bildiredi: **jaqın, juwıq, taman, deyin, sheyin, shekem, bola,**

qaray, qarap, sa'ykes, qarsı, qaramastan h.t. b. **Shıg'ıs sepligi** tirkewishleri ken'islik ha'm waqıtlıq, sonday-aq sebeplik qatnaslardı da bildiredi: **beri, berli, beter, baslap, burın, ilgeri, keyin, son', go're, basqa, o'zge, bo'ten, tıs, aslam, artıq** h.t.b.

Grammatikalıq ma'nilerinin' usınday ha'r qıylı bolıwına qaramastan tirkewishli sepliktin' bir forması ekinshi bir tirkewishli seplik forması menen ayırım kontekstlerde ma'nilik jaqtan jaqınlasadı, ha'tteki birin-biri almastırıw mu'mkinshiligine de iye boladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bunday qubılıs onsha o'nimli emes, tek:

Ataw sepligindegi so'z ayırım tirkewishler menen qollanılǵanda, onı barıs sepligindegi tirkewishli so'z benen.

1. Ataw sepligindegi tirkewishli so'zdi shıg'ıs sepligindegi tirkewish penen qollanılǵan so'z benen.

1. Barıs sepliginde tirkewish penen kelgen so'zdi shıg'ıs sepliginin' tirkewishli forması menen almastırıw mu'mkin. Tirkewishli sepliklerdin' sinonim bolıp keliwine barlıq tirkewishler qatnasa bermeydi. Sonlıqtan da biz ha'r sepliktin' forması menen sinonim bolıwına qatnasatug'ın tirkewishlerdi alıp qaraymız.

TİRKEWİSHLİ ATAW SEPLİĞİ MENEN TİRKEWİSHLİ BARIS SEPLİĞİ SİNONİMİYASI.

a) Ataw sepliginde **tuwralı, jo'ninde** tirkewishleri menen qollanılıp sebeplik qatnastı bildiretug'ın so'zdi geyde barıs sepliginde bola tirkewishi menen almastırıwg'a boladı: **jumıs tuwralı** keldim- **jumısqa bola** keldim. Keyingi forma ko'binese awız eki so'ylew tili ushın ha'm onsha o'nimli qollanılmaydı.

b) Ataw sepliginin' **ushın** tirkewishi maqsetlik qatnastı bildirip, barıs sepliginin' **bola** tirkewishi menen ma'niles bolıp keledi: **Siz ushın-size bola, balam ushın-balama bola**. Mısalı: **Men ushın**, meni izlep qara tu'nde sonsha jerden kelgenin'iz, **men ushın** barlıq oyın'ızdı, aytqanın'ız, shın ju'regin'ızdı mag'an ashqanın'ız (A.Bekimbetov).-**Mag'an bola**, meni izlep qara tu'nde sonsha jerden kelgenin'iz, **mag'an bola** barlıq oyın'ızdı, aytqanın'ız, shın ju'regin'ızdı mag'an ashqanın'ız. Eger men onı nag'ız ar-namışlı, hu'jdanlı jigitley o'temesem, **lebizim ushın** qurban bolıp, shiyrin janımnan keshiwge ırzaman (A.Bekimbetov). -Eger men onı nag'ız ar-namışlı, hu'jdanlı jigitley o'temesem, **lebizime bola** qurban bolıp, shiyrin janımnan keshiwge ırzaman.

v) Ataw sepliginin' **menen, benen, penen** tirkewishi sebepti bildirip barıs sepliginin' **muwapıq, sa'ykes** tirkewishlerinin' ornına qollanılıwı mu'mkin. Mısalı: Aq patshanın', **ha'mirine muwapıq**, ma'dika'rg'a alındın', jaqında ketesen' (M.Da'ribaev). -Aq patshanın', **ha'miri menen** ma'dikarg'a alındın', jaqında ketesen'. Bul formalardin' ekewi de ten'dey qollanılardı, biraq birinshi forma ko'binese ra'smiy isler stili ushın ta'n.

g) Ataw sepliginin' **menen, benen, penen** tirkewishi barıs sepliginin' **qarsı** tirkewishi menen sinonim bolıp keledi. Mısalı: Biz ha'zirdin' o'zinde u'stem **toparlarg'a qarsı** gu'resip atırmız (A.Bekimbetov) degen ga'pti .Biz ha'zirdin' o'zinde **u'stem toparlar menen** gu'resip atırmız dep aytıwg'a boladı.

d) Ataw sepliginin' **ushın** tirkewishi barıs sepliginin' **baylanıslı** tirkewishi menen ma'nilik jaqtan jaqın bolıp keledi: **Shağırtqanıń ushın** so'kpe meni sen (İ.Yusupov). **Shağırtqanıma baylanıslı** so'kpe meni sen. Keyingi forma onsha o'nimli emes, tek awız eki so'ylew tilinde qollanıladı.

e) Ataw sepliginin' **boyınsha** tirkewishi barıs sepliginin' **muwapıq, sa'ykes** tirkewishleri menen sinonim bolıp keledi. **Buyırıq boyınsha- buyırıqqa muwapıq** (sa'ykes). Mısalı: Qosannın' **planı boyınsha** kooperativtin' bes adamnan ibarat basqarması boladı.(A.A'liev).-Qosannın' **planına muwapıq** kooperativtin' bes adamnan ibarat basqarması boladı. Ernazar politseyskiydin' **siltewi boyınsha** irkiwxanada qazıxanag'a qaray ju'rdi (A.Bekimbetov). Ernazar politseyskiydin' **siltewine sa'ykes (muwapıq)** irkiwxanadan qazıxanag'a qaray ju'rdi. Mısallardag'ı **muwapıq, sa'ykes** tirkewishleri ko'binese ra'smiy isler stilinde qollanıladı.

j) Ataw sepliginin' **boyınsha** tirkewishi qanday da bir derekti an'latıp kelgende barıs sepliginin' **qarag'anda** tirkewishi menen ma'niles bolıp keledi:**ko'rsetiwi boyınsha- ko'rsetiwine qarag'anda**, Mısalı: **Bala-shag'asının' aytıwına qarag'anda**, qara qurash, belinde qostar oq qadag'an qayıs belbew, qolında sholaq mılmıq, murtı shansılğ'an, a'psheri suwıq baspashı bolıptı (K.Sultanov).-**Bala -shag'asının' aytıwı boyınsha**, qara qurash, belinde qostar oq qadag'an qayıs belbew, qolında sholaq miltıq, murtı shansılğ'an, a'psheri suwıq baspashı bolıptı. Al zavmag bolsa, **tu'r-tu'si boyınsha** ju'da' a'piwayı, ku'ta' qorenish kiyinip ju'retug'ın adam (T.Qayıpbergenov).-Al zavmag bolsa, **tu'r-tu'sine qarag'anda** ju'da' a'piwayı, ku'ta' qorenish kiyinip ju'retug'ın adam.

z) Ataw sepliginin' **sebepli** tirkewishi ha'm barıs sepliginin' **bola** tirkewishleri sinonim bolıp keliwi mu'mkin. Mısalı: **Olga sebepli** Ospannın' studentlik da'wiri ju'da' qızıqlı o'tti (A.A'liev).-**Olgag'a bola** Ospannın' studentlik da'wiri ju'da' qızıqlı o'tti. Bul jag'daydı eki tirkewishi te sebeplik qatnastı bildirip, ko'binese awız eki so'ylew tilinde ko'birek qollanıladı.

2.TİRKEWİShLİ ATAW SEPLİGİ MENEN TİRKEWİShLİ ShIFIS SEPLİGİ SİNONİMİYASI.

a) Ataw sepliginin' **boyı** tirkewishi waqıtlıq qatnastı bildirip kelgende shıg'ıs sepliginin' **«beri» (berli, bermag'an)** tirkewishlerine ma'nilik jaqtan jaqın boladı: **bir jıl boyı-bir jıldan beri (berli, bermag'an)**. Mısalı: Qaraqalpaqtın' gu'lla'n puxarası xorezmli diyxanlar menen **jıllar, a'sirler boyı** bekkem tatiw, o'mirlik dos. (A.Bekimbetov). - Qaraqalpaqtın' gu'lla'n puxarası xorezimli diyxanlar menen **jıllar, a'sirlerden beri** bekkem tatiw, o'mirlik dos. Ko'p **jıllardan berli** diyqanman,-dep basınan keshirgen pu'tkil ha'diyseni ayta basladı. (A.Bekimbetov). -Ko'p **jıllar boyı** diyxanman, -dep basınan keshirgen pu'tkil ha'diyseni ayta basladı.

b) Ataw sepliginin' **sebepli** tirkewishi sebeplik qatnastı bildirip kelgende, shıg'ıs sepliginin' **keyin, son'** tirkewishlerine sinonim boladı. Mısalı: 1. Bayag'ıda **aldag'annan**

keyin Qa'dirbaydın' u'yine qaray ayaq baspayman (A.Bekimbetov).-Bayag'ıda **aldag'anı sebepli** Qa'dirbaydın' u'yine qaray ayaq baspayman.

2. Burqırag'an da'ryalar sho'lge aylandı,
Simirgen son' sen olardın' ba'ha'rin.(N.To'reshov).
Burqırag'an da'ryalar sho'lge aylandı,
Simirgenin' sebepli sen olardın' ba'ha'rin.

3. Sen mug'allım **bolg'an son'**, a'lbette, aytqanman. (T.Qayıpbergenov).-Sen mug'a'llım **bolg'anın' sebepli (ushın)**, a'lbette, aytqanman. Aytıp o'tkenimizdey, **son'**, **keyin** tirkewishleri kelbetlik feyildin'